

نگاهی دوباره به منظومه حکیم سبزواری^۱

فلاسفه اسلامی را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: دسته اول. نوآوران و مبتکران و ارائه‌کنندگان مبانی جدید و مؤسسين مکاتب فلسفی مانند شیخ الرئيس، شیخ اشراق و صدر المتألهين. دسته دوم پیروان، مروجان، شارحان و مفسران آثار دسته اول. حکیم متأله حاج ملاهادی سبزواری (۱۲۸۹-۱۲۱۲ ق) از حکمای طراز اول دسته اخیر به حساب می‌آید. او از مروجان بزرگ و از شارحان کم‌نظیر حکمت متعالیه است؛ هرچند گرایش اشراقی و عرفانی او شدیدتر از مقتدایش صدر المتألهين می‌باشد. حواشی حکیم سبزواری بر اسفار و دیگر کتب صدر غالباً توضیحی است و در تبیین و حل دشواریهای متن به کار می‌آید. هرچند حواشی او بر الشواهد الربوبية صدر المتألهين محققانه‌تر و متقن‌تر از حواشی او بر اسفار است. غرر الفرائد و شرح آن، مشهور به شرح منظومه را مؤلف در عنفوان جوانی و طی بیست سال (۱۲۶۰-۱۲۴۰ ق) به رشته تحریر آورده است. منظومه حکمت با انگیزه

۱. آینه پژوهش، شماره ۱۹، تیر-مرداد ۱۳۷۲، صفحه ۷۸-۷۵، این مقاله به مناسبت تصحیح جدید شرح منظومه با مشخصات ذیل به رشته تحریر درآمده است:

ملاهادی سبزواری، شرح المنظومه، تصحیح و تعلیق حسن حسن‌زاده آملی، تقدیم و تحقیق مسعود طالبی، تهران، نشر ناب، جلد اول ۱۳۶۹، جلد دوم (۱ و ۲) ۱۳۷۱.

تلخیص و تنظیم يك دوره مسائل فلسفی سرود شده است. او نيك می دانست كه طولانی شدن زمان تحصیل و تدریس علومى مانند منطق، فلسفه و عرفان موجب از هم گسیختن روابط موضوعات و پیوند مسائل آن علم در ذهن دانش پژوهان می گردد. مقصود این حکیم عارف از این تألیف ایجاد زمینه و دیدگاه عمومى منطقى، فلسفى و عرفانى جهت آمادگى ورود و فهم درس اسفار صدر المتألهين بود و با زبردستى و مهارت خاص موفق به این مهم شد. بعضى اشعار منظومه در اوج زیبایی و اتقان و در برخى اشعار نیز قواعد ادبى و لفظى فدای عمق فلسفى شده است. بخش منطق منظومه پس از بخش حکمت آن نوشته و شرح شده است. حکیم سبزواری حواشی بر اسفار و شرح منظومه را در يك زمان نگاشته، چرا كه در هر دو به دیگری ارجاع داده است. اشکالاتى كه در این دو كتاب بر آراء صدر المتألهين وارد شده، هر چند منحصر به چند مورد خاص می گردد، اما از آنجا كه همگى مربوط به دوران جوانى فكرى اوست، در تألیفات بعدى تکرار و پیگیری نشده و بعضاً نیز از آنها عدول کرده است. مانند برهان تضائف، ترکیب اتحادى ماده و صورت، ناتمام دانستن ادله اتحاد عاقل و معقول و مبحث علم. سبزواری در توضیح مبانی صدرایی به مراتب موفق تر از اشکال بر صدر است. اشاره به بعض نکات ادبى برای توضیح پیچیدگیهای اشعار و نیز پرداختن به مسائل عرفانى در کتابى كه دانشجوى فلسفه در آغاز راه می آموزد، از نکات منفى این كتاب بزرگ به حساب می آید.

روش سبزواری در دسته بندی و تنظیم مطالب و عناوین فلسفى در آثار، بویژه شرح منظومه، منطقى تر و دقیق تر از سبك صدر المتألهين در اسفار و متفاوت با آن بویژه در بحث الهیات بالمعنى الاخص است. از نکات اختصاصى شرح منظومه توجه آن حکیم فرزانه به تأثیر مکاتب فلسفى بر علوم است. وی به طور جسته و گریخته تأثیر عرفان نظرى و مکتب مشاء و اشراق را بر مبانی علم منطق و اختلاف تعاریف موضوعات آن را مورد مذاقه و استنتاج قرار داده است؛ مانند تعریف نوع و اقسام کلی و جزئى. در شرح منظومه آراء مذاهب و نحله های مختلف فلسفى و کلامى مطرح شده است. منابع اصلی سبزواری در منظومه به تصریح مصنف، آثار ملا صدرا، ابن سینا، قطب الدین شیرازى، محقق طوسى، میر داماد، شیخ اشراق، و محى الدین عربى است. اما وی به واسطه كمبود منابع کتب مورد

مراجعه، در تحلیل، تبیین و اسناد اقوال و آراء دچار اشتباهاتی گردیده است که نوعاً از دید شارحین و محشّین منظومه به استثنای استاد شهید مطهری، مخفی مانده است. از این رو شرح منظومه به لحاظ تاریخ تفکر فلسفی قابل اعتماد نیست.

حواشی سبزواری بر شرح منظومه که بیست و یک سال بعد از نگارش شرح منظومه (۱۲۸۱ق) به اتمام رسیده، از آثار دوران پختگی فکری مصنف است. مقایسه حواشی و شرح منظومه پرده از ارزش علمی و تحقیقی این حواشی برمی دارد. لذا این حواشی را به قصد آشنایی با دستاوردهای جدید فلسفی سبزواری باید مطالعه کرد. نه به عنوان حاشیه‌ای توضیحی بر متن شرح منظومه.

به طور کلی آثار سبزواری را به دو دسته متمایز می توان تقسیم کرد: دسته اول حاصل دوران جوانی فکری مؤلف است؛ مانند تعلیقات اسفار، متن و شرح منظومه. دسته دوم آثار دوران متأخر حیات فکری سبزواری است؛ از قبیل، شرح الاسماء الحسنی، اسرار الحکم، شرح مثنوی و حواشی شرح منظومه. عمق فلسفی و عرفانی و استفاده بیشتر از مؤیدات شرعی از ویژگیهای آثار دوران متأخر است. با توجه به وقفه‌ای که در تألیف کتب جدی منطقی به چشم می خورد، شرح منظومه منطق حاوی جدیدترین مبانی منطقی، بویژه با توجه به دستاوردهای حکمت متعالیه، است.

شرح منظومه از دیرباز مورد عنایت علما و حوزه‌های علمیه بوده است. کثرت شروح و حواشی بر آن خبر از میزان اهمیت این کتاب می دهد. کتب دیگری که پس از منظومه نگارش یافته اند هنوز به طور کامل نتوانسته جای منظومه را بگیرد. «تحفة الحکیم» مرحوم غروی اصفهانی به شیوه منظومه سروده شده است. بدایة الحکمة و نهاية الحکمة علامه طباطبایی که در بسیاری مطالب و تنظیمات ناظر به شرح منظومه است، اگرچه قطعاً بر منظومه حکمت سبزواری امتیازات فراوانی دارند، از جمله خالی بودن از نکات ادبی و عرفانی و تبویب و تنقیح بهتر و اتقان و استحکام بیشتر، اما منظومه سبزواری علاوه بر مباحث رایج فلسفی، حاوی مباحث منطق، اخلاق، معاد و نبوت است و متکی بر مبانی عرفان نظری می باشد که کتب یاد شده فاقد چنین نکاتی است. اگرچه با توجه به شیوه‌های جدید نگارش درسی، شرح منظومه در عصر ما از ملاکهای يك کتاب درسی فاصله دارد و

بتدریج نهاية الحکمه جای آن را می گیرد، اما اهمیت منظومه به عنوان يك متن اصیل فلسفی با ویژگیهای آن به این سادگی زدودنی نیست.

شرح منظومه نخستین بار به همت مرحوم امیر کبیر در ۱۲۸۹ ق با چاپ سنگی منتشر شد، این چاپ که به طبع ناصری مشهور است کم غلط و پاکیزه است و تا زمان ما پی در پی افست می شود و رایج ترین نسخه منظومه به شمار می آید.

دومین چاپ منظومه مشهور به طبع مظفری است که به مراتب از طبع ناصری نامرغوبتر است.

به همت دکتر مهدی محقق در ۱۳۴۸ ش بخش امور عامه و در سال ۱۳۶۸ ش بخش الهیات بالمعنی الاخص شرح منظومه حکمت برای نخستین بار به هیأت حروفی منتشر شد.^۱

اما این چاپ هم به دلائلی نتوانست جای طبع ناصری را بگیرد: اول اینکه هنوز پس از ۲۴ سال بخش های منطق، طبیعیات، نبوت و معاد و اخلاق منظومه این مجموعه چاپ نشده است. دوم اینکه: در تصحیح متن و شرح و حواشی دقت کافی مبذول نشده است. اغلاط چاپی و غیر چاپی فراوان به چشم می خورد، حتی در پاره ای از موارد چند سطر از متن و یا حواشی افتاده است.^۲

۱. از مزایای این چاپ هیأت چشمنواز آن، ارائه ابیات منظومه در اول هر صفحه، سپس متن شرح منظومه با رعایت سجاوند، آوردن تعلیقات سبزواری و گزیده تعلیقات مرحوم هیدجی و مرحوم محمدتقی آملی، فهرس عامه، فهرست اصطلاحات و تعبیرات فلسفی همراه با معادل لاتین یادکردنی است.

۲. به عنوان مثال در صفحه ۶۰ از جلد دوم شرح منظومه طبع دکتر محقق، سطر ۲ آمده است: «ولوجوده اضافه الی مبدء و بهذا الاعتبار یتصف بالامکان الذاتی» حال آنکه عبارت صحیح این است: ولوجوده اضافه الی مبدء، و بهذا الاعتبار یتصف بالوجوب الغیری، و اضافه الی ماهیته و بهذا الاعتبار یتصف بالامکان الذاتی». (ج ۲، ص ۶۷۲، طبع نشر ناب) یا اینکه صفحه ۵۵ از ج ۲ طبع دکتر محقق سطر ۶ (بان الداعی والغرض من الایجاد عین ذاته تعالی) به عنوان تتمه غرر فی الاراده آورده شده، حال آنکه زائد است و این عبارت بخشی از عنوان غرر بعدی است. مراجعه به طبع ناصری ص ۱۸۵ علت اشتباه را واضح می کند. در صفحه ۲۳۷ از جلد دوم طبع دکتر محقق يك حاشیه مرحوم سبزواری بکلی از قلم افتاده است. این حاشیه در صفحه ۱۸۰ طبع ناصری و با شماره ۳۷ در صفحه ۶۲۶ طبع نشر ناب (و علمت ایضاً انه عبارت اخری...) آمده است. در صفحه ۲۰۶ از جلد دوم طبع دکتر محقق حاشیه مفصلی از مرحوم سبزواری کلاً از قلم افتاده است، این حاشیه در صفحه ۱۷۴ طبع ناصری و با شماره ۲ در صفحه ۶۰۴ طبع نشر ناب (علیک باستنباط طریق سهل...) آمده است.

در این فاصله چاپ دیگری از شرح منظومه، ظاهراً با اسقاط حواشی طبع دکتر محقق و بدون تصحیح اغلاط آن منتشر شده که قابل ذکر نیست.

تا اینکه از سال ۱۳۶۹ انتشار شرح منظومه با تصحیح و تعلیق استاد حسن زاده آملی و مقدمه آقای مسعود طالبی با چاپ جلد اول آن یعنی شرح منظومه منطق آغاز شد و اخیراً دو جلد دیگر آن یعنی امور عامه الهیات بالمعنی الاخص منظومه حکمت به دستداران حکمت اسلامی عرضه گشت.^۱

گفتنی است منظومه منطق برای نخستین بار در این طبع به چاپ حروفی و بشکل محقق عرضه می شود. مقایسه بخش حکمت این چاپ با چاپ های یاد شده در پیش نشان از قوت این چاپ دارد امید است که دیگر مجلدات منظومه بسرعت منتشر شود.

۱. ویژگیهای چاپ اخیر بدین قرار است:

۱- متن و شرح و حواشی حکیم سبزواری بر اساس طبع ناصری و با مراجعه به نسخه مجلس و طبع مظفری تصحیح شده و به نسخه بدلهای آن اشاره گشته است. دقت فنی استاد حکمت اسلامی آیت الله حسن زاده آملی و خبرگی ایشان در تصحیح متون معقول از مزایای حتمی این طبع است.

۲- نشانی تمامی منابع اقوال حکیم سبزواری حتی اگر متن منظومه ناظر به یکی از متون فلسفی باشد نیز در پاورقی اشاره شده است. هر چند این تعلیقات محتاج ویرایش ادبی است و بعضی از آنها به شیوه فارسی با مفردات عربی نگارش یافته است این خطاهای ادبی از نقاط ضعف این چاپ است.

۳- تعلیقه توضیحی عالم متبع استاد حسن زاده آملی بر منظومه اعم از منطق و حکمت پژوهشگر حکمت را با کثیری از مطالب مختلف پیرامون متن منظومه آشنا می کند. در این تعلیقه ها ضمن تصحیح اشتباهات اسنادی مرحوم سبزواری اقوال مختلف درباره مسائل مورد بحث فلسفی ارائه شده است و ارزش تبیی دارد.

۴- فهرس فنی آیات، روایات، اشعار فارسی و عربی، اعلام و فرق وامکنه، کتب، مصادر و مآخذ تحقیق کار پژوهشگران حکمت اسلامی را تسهیل می کند.

۵- در فهرست تحلیلی موضوعی، کلیه واژه های فلسفی بکار رفته در بخش حکمت با نشانی دقیق آنها مشخص شده است. این فهرست از جمله تفصیلی ترین فهرست های تحلیلی موضوعات کتب فلسفه اسلامی است که در پژوهش های فلسفی در صرفه جویی وقت و تسریع تحقیق مؤثر است.